

Małgorzata Kapusta

Mowa mieszkańców pogranicza Mazowsza

(na przykładzie gminy Głowaczów w powiecie kozienickim)

Mowa mieszkańców pogranicza Mazowsza

(na przykładzie gminy Głowaczów
w powiecie kozienickim)

Pracownia Językoznawstwa Stosowanego
Instytut Polonistyki Stosowanej
Uniwersytetu Warszawskiego

Małgorzata Kapusta

Mowa mieszkańców pogranicza Mazowsza

(na przykładzie gminy Głowaczów
w powiecie kozienickim)

Warszawa 2017

Wydanie publikacji sfinansowano ze środków na badania naukowe
Instytutu Polonistyki Stosowanej na Wydziale Polonistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Recenzent
Beata Katarzyna Jędryka

Redaktor naukowy
Stanisław Dubisz

Projekt okładki
Agnieszka Miłaszewicz

© Copyright by Małgorzata Kapusta and Dom Wydawniczy Elipsa,
Warszawa 2017

ISBN 978-83-8017-167-1

Dom Wydawniczy ELIPSA
ul. Inflancka 15/198, 00-189 Warszawa
tel./fax 22 635 03 01, 22 635 17 85
e-mail: elipsa@elipsa.pl, www.elipsa.pl

Spis treści

Przedmowa	7
Wstęp	9
Rozdział 1. Założenia teoretyczno-metodologiczne	13
1.1. Cel i zakres pracy	13
1.2. Terminologia	13
1.3. Metoda pracy i narzędzia badawcze	14
1.4. Charakterystyka terenu badań	18
1.5. Stan badań nad gwarą regionu	24
1.6. Dane respondentów	28
Rozdział 2. Fonetyka	33
2.1. Wokalizm	33
2.2. Konsonantyzm	43
2.3. Fonetyka międzywyrazowa	49
Rozdział 3. Fleksja	50
3.1. Deklinacja	50
3.2. Koniugacja	52
Rozdział 4. Słowotwórstwo	56
4.1. Tworzenie nazw żon, synów i córek	56
4.2. Inne formacje słowotwórcze	58
Rozdział 5. Składnia	64
5.1. Kategorie męskoosobowości i niemęskoosobowości	64
5.2. Formy grzecznościowe	65
5.3. Szyk wyrazów	66
5.4. Użycie wyrazów funkcyjnych	67
5.5. Cechy wynikające z mówionego charakteru wypowiedzi	70
5.6. Kształtowanie struktury wypowiedzi	72
5.7. Osobliwości składniowe	73

Rozdział 6. Leksyka	74
Podsumowanie	93
Bibliografia	101
Spis map, tabel i wykresów	105
Aneks. Wybór tekstów gwarowych	107

Przedmowa

Monografia autorstwa Małgorzaty Kapusty wprowadza problematykę regionalnego i dialektalnego zróżnicowania mowy mieszkańców tzw. pogranicza wewnętrznego, w tym wypadku pogranicza Mazowsza i Małopolski.

Dotąd ta problematyka była prezentowana w pracach Pracowni Językoznawstwa Stosowanego przede wszystkim w odniesieniu do tzw. pogranicza zewnętrznego (Litwa, Ukraina i inne zbiorowości polonocentryczne poza granicami państwa polskiego).

To studium ukazuje procesy zachodzące współcześnie głównie w aspekcie dialektologicznym, tworząc podstawy dalszych badań o charakterze socjolingwistycznym.

Kierownik Pracowni Językoznawstwa Stosowanego
Instytutu Polonistyki Stosowanej UW
Prof. dr hab. Stanisław Dubisz

Wstęp

W mowie mieszkańców współczesnych wsi obserwuje się daleko idące przemiany. Nieustannie pomniejsza się zasięg użycia gwar – są one wypierane pod wpływem języka ogólnego. Badacze są zgodni, że obserwujemy współcześnie zmierzch gwar ludowych¹. O przyczynach takiego stanu rzeczy pisał m.in. Karol Dejna we wstępie do *Atlasu gwar polskich*:

Zmiany te zostały wywołane nie tylko ewolucją niektórych cech językowych, tzn. stale żywotną i powoli postępującą tendencją do upraszczania systemu językowego w toku jego przekazywania z pokolenia na pokolenie, ale także pod wpływem odrębnych warunków życia ludności wiejskiej, takich jak choćby postęp cywilizacyjny i kulturowy, upowszechnienie oświaty i czytelnictwa, zmniejszenie się izolacji wsi, oddziaływanie środków upowszechnienia kultury, zmiany natury ustrojowej, itd. Już w pierwszej, a zwłaszcza drugiej połowie naszego stulecia ich gwarę coraz częściej zaczęła zastępować uważana za lepszą i bardziej przydatną realizacja polszczyzny ogólnej².

Nieuchronne jest także odchodzenie członków najstarszego pokolenia, które posługuje się jeszcze czystą postacią gwary. Zarówno przedstawiciele pokolenia średniego, jak i najstarszego, świadomie starają się wyzbywać naleciałości dialektalnych. Skoro w 1995 r. liczbę Polaków posługujących się kodem gwarowym szacowano na 15-20% ludności kraju³, należy się spodziewać, że w ciągu ubiegłych dwudziestu lat liczba ta znacznie się pomniejszyła. Wyznaczone przez dialektologów podziały gwar także w dużej mierze tracą na aktualności – jak podają Stanisław Dubisz, Halina Karaś i Nijola Kolis:

¹ Nowowiejski B., *O przyszłości gwar ludowych* [w:] *Dialektologia: materiały pomocnicze. Konteksty socjolingwistyczne i etnolingwistyczne*, red. Skudrzyk A., Rudnicka-Fira E., Katowice 2010, s. 120.

² Dejna K., *Wstęp* [w:] *Atlas gwar polskich. Tom I. Małopolska*, Warszawa 1998, s. 8.

³ Dubisz S., Karaś H., Kolis N., *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa 1995, s. 41.

„W gruncie rzeczy zatem podziały terytorialne dialektów ludowych mają już w dużej mierze charakter historyczny i odnosić je należy do ich stanu sprzed 30 lat”⁴. Podsumowania zjawisk zachodzących we współczesnych gwarach dokonał również Kazimierz Ożóg:

Język wsi polskiej przeżywa ostatnio ogromne przemiany. Bardzo silnej dezintegracji zostały poddane systemy gwarowe. Konsekwentna, piękna gwara jest już dziś na wsi polskiej zjawiskiem coraz rzadszym. Dominuje obecnie odmiana mieszana, przejściowa, niejednorodna, składa się bowiem z różnych elementów. Przejście do nowych form uprawy ziemi spowodowało zanik wielu tysięcy wyrazów gwarowych. Do języka wsi dostały się masowo nowe wyrazy z uniwersalnej kultury konsumpcyjnej. Powoli zacierają się różnice między wsią a miastem⁵.

Jaka jest zatem przyszłość polskich gwar ludowych? Z pewnością w coraz większym stopniu wychodzą one z użycia, jednak proces ten nie jest przewidywalny. Zdaniem Bogusława Nowowiejskiego, zanik gwar w poszczególnych częściach naszego kraju przebiega w nierównym tempie oraz ma różny charakter. Badacz podkreśla, że następuje obecnie proces funkcjonalnej i systemowej ewolucji gwary – często nie stanowi już ona podstawowego kodu porozumiewania się w danej społeczności, ale nadal stosowana jest w wybranych sytuacjach wśród wąskiego grona użytkowników, np. w kontaktach rodzinnych czy środowiskowych. Gwary dostosowują się również do nowych warunków poprzez przejmowanie słownictwa z odmiany ogólnopolskiej oraz z rozmaitych socjolektów⁶. Z kolei Jerzy Reichan podkreśla, że na niektórych obszarach, takich jak Śląsk, Kaszuby czy Podhale, mieszkańcy doceniają wartość własnej gwary, która stanowi dla nich element tradycji i identyfikacji kulturowej – następuje tam nawet umocnienie pozycji gwary. Badacz ten przewiduje, że obecne najmłodsze pokolenie z pewnością zatraci najbardziej rażące i odbiegające od języka ogólnego właściwości gwarowe. Pozostaną jednak, często nieuświadomiane, gwarowe cechy fonetyczne, morfologiczne,

⁴ Ibidem, s. 41.

⁵ Ożóg K., *Język polskiej wsi na tle przemian współczesnej polszczyzny* [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. Gała S., Łódź 1998, s. 125.

⁶ Nowowiejski B., op. cit., s. 121-122.

a zwłaszcza leksykalne⁷. Zainteresowanie badaczy budzi także odmienność gwarowej normy językowej – pisał o niej m.in. Eugeniusz Pawłowski:

Nieco inaczej niż w języku ogólnym przedstawia się stabilizacja i zmienność normy gwarowej. Te obie sprzeczne tendencje językowe są o wiele silniejsze niż w wymowie „kulturalnej”: z jednej strony większy konserwatyzm (spowodowany także luźniejszym kontaktem wsi ze szkołą, z ośrodkami kulturalnymi itp.) utrudnia zmienność i powoduje większą stabilność języka, długie utrzymywanie się w gwarze licznych archaizmów (...), z drugiej ten sam luźniejszy kontakt z kulturą miejską, z utrwalałymi przez szkołę i gramatyki normami literackimi powoduje łatwiejszy rozwój starych czy nowych, rodzących się tendencji fonetycznych, powoduje owo znane dialektologom „rozchwywanie” świadczące o chwiejności normy, owe liczne realizacje jednego fonemu w ustach jednej osoby⁸.

Zaobserwowane przez badacza przeciwstawne tendencje również z upływem czasu coraz silniej przekształcają postać polskich gwar.

Na tak zarysowanym tle, na pewno można zgodzić się z twierdzeniem K. Ożoga: „Język wsi polskiej na przełomie XX i XXI w. jest nadal zjawiskiem bardzo interesującym i należy podjąć szerokie badania dialektologiczne i socjolingwistyczne, aby ten fenomen dokładnie opisać”⁹.

Wydaje się zatem, że niezwykle cenne jest zebranie i opisanie gwar na terenach dotąd słabo zbadanych. Jednym z obszarów, dla którego brak jest obecnie szczegółowych badań dialektologicznych, jest tzw. pogranicze Mazowsza, które znalazło się w kręgu moich zainteresowań. Dotychczas nie powstało pełne opracowanie dialektologiczne tego terenu, być może ze względu na jego charakter pograniczny, który spowodował wytworzenie się tzw. gwary przejściowej.

⁷ Reichan J., *Gwary polskie w końcu XX w.* [w:] *Dialektologia: materiały pomocnicze. Konteksty socjolingwistyczne i etnolingwistyczne*, red. Skudrzyk A., Rudnicka-Fira E., Katowice 2010, s. 116-119.

⁸ Pawłowski E., *Problem normy językowej w gwarach ludowych i w języku ogólnonarodowym*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. 25, Kraków 1967, s. 144-145.

⁹ Ożóg K., op. cit., s. 125.

Rozdział 1

Założenia teoretyczno-metodologiczne

1.1. Cel i zakres pracy

Celem mojej pracy jest zbadanie mowy mieszkańców pogranicza Mazowsza na przykładzie miejscowości położonych w gminie Głowaczów. Założeniem pracy jest także odtworzenie systemu gwary, która zachowała się w mowie najstarszego pokolenia, a także zbadanie, w jakim stopniu przenikają się na tym terenie mazowieckie i małopolskie cechy dialektalne. W tym celu przeprowadziłam analizę poszczególnych podsystemów języka – fonetyki, fleksji, słowotwórstwa, składni oraz leksyki (którą zgromadziłam w formie słowniczka). W podsumowaniu przedstawiam wnioski dotyczące stanu zachowania gwary, a także indeks mazowieckich i małopolskich cech dialekalnych występujących na badanym terenie. Do pracy dołączony jest aneks, na który składa się spis map i tabel oraz wybór kilkunastu tekstów gwarowych.

1.2. Terminologia

Terminu *gwara ludowa* używam w znaczeniu przyjętym przez Stanisława Dubisza, Halinę Karaś i Nijolę Kolis, jako „mowę ludności wiejskiej niewielkiego obszaru (zwykle kilku lub kilkunastu wsi), różniącą się cechami gwarowymi od języka ogólnego, dialektów ludowych i innych gwar”¹⁰.

¹⁰ Dubisz S., Karaś H., Kolis N., op. cit., s. 53.

Jeśli chodzi o termin *dialekty przejściowe*, pojęcie to autorzy definiują jako dialekty, które „występują na pograniczach zespołów gwarowych, charakteryzując się tym, że w różnych pozycjach fonetycznych, kategoriach gramatycznych i funkcjach występują regularnie cechy jednego z dialektów stykowych. Przyczyną powstawania dialektów przejściowych jest brak ostrych granic między poszczególnymi dialektami i gwarami ludowymi”¹¹. Badaniami nad statusem oraz stanem współczesnych gwar przejściowych zajmowali się m.in. Sławomir Gala¹² czy Zdzisław Stieber¹³. Tematyka ta wymaga szerszego zbadania – o korzyściach płynących z tego typu studiów, w odniesieniu zarówno do terenów zróżnicowanych etnicznie, jak i należących do jednego państwa, pisał m.in. Mieczysław Karaś. Badacz podkreślał, że mogą one okazać się cenne dla różnych dziedzin nauki:

Opis i przedstawienie wymienionych kwestii ma duże znaczenie od strony ogólnojęzykowej; pozwala bowiem w prawidłowy sposób wnioskować o faktach historycznych, dla których nie rozporządzamy pełnymi materiałami. (...) Możemy również w sposób bardzo niekiedy dokładny wnioskować o genezie, późniejszej historii zewnętrznej i ewolucji systemu gramatycznego odpowiednich gwar, o kierunkach migracyjnych ludności i o chronologii przesunięć kolonizacyjnych¹⁴.

1.3. Metoda pracy i narzędzia badawcze

W celu zebrania materiału przeprowadziłam badania terenowe w czterech miejscowościach leżących na obszarze gminy Głowaczów w powiecie kozienickim. Miejsce badań wybrałam z uwagi na moją dobrą znajomość okolicy oraz mowy jej mieszkańców. Praca jest również owocem mojego zainteresowania historią i kulturą rodzimego regionu. Badania w formie wywiadów z mieszkańcami przeprowadziłam pomiędzy listopadem 2015 a majem

¹¹ Ibidem, s. 41.

¹² Gala S., *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie pogranicze językowe*, Łódź 1994.

¹³ Stieber Z., *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych* [w:] *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974.

¹⁴ Karaś M., *Z problematyki gwar mieszanych i przejściowych*, „Język Polski” XXXVIII, Kraków 1958, s. 286.

*Dalsza część książki dostępna w wersji
pełnej.*

